

Козлов А. В.

доктор філологічних наук, професор
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ПСИХІКА ПИСЬМЕННИКА І ПЕРСОНАЖІВ ЯК ОСНОВА ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОПОЕТИКИ, МЕНТАЛЬНОСТІ І ДУХОВНОСТІ ТВОРУ (ЗАМІСТЬ ВСТУПУ)

У статті автор простежив процес формулювання поняття «психіка» у психологічних, літературознавчих словниках, виявивши помітні розбіжності у формулюваннях, дав своє, а також порушив проблему вивчення психопоетики твору літератури як пріоритетного напрямку у вивченні ментальності та духовності твору художньої літератури.

Ключові слова: психіка, психопоетика, ментальність, духовність.

В статье автор проследил процесс формулирования понятия «психика» в психологических и литературоведческих словарях, определил заметные противоречия в формулировках и сформулировал проблему изучения психопоэтики произведения литературы как одного из приоритетных направлений в изучении ментальности и духовности произведений литературы.

Ключевые слова: психика, психопоэтика, духовность, ментальность.

In the article the author has traced the formulation process of the concept «state of mind» in the psychological and literary dictionaries and identified notable contradictions in the statements. The author has formulated the chief problem in study of mentality and spirituality in the literary works.

Key words: state of mind, psychopoetic, mentality, spirituality

Формулювання проблематики збірника наукових праць і майбутньої щорічної міжнародної науково-теоретичної конференції («Літератури світу: поетика, ментальність і духовність») уже саме по собі передбачає, як мінімум, три глобальні підходи до вивчення надбань літератур світу (поетологічний, ментальний та етично-духовний), але в усіх трьох основних аспектах творів і матеріалів, котрі будуть обиратися для досліджень (у поетиці, ментальності та духовності), обов'язково присутні й ті (як індивідуально-особистісні, так і групові, етнічні, національні або тенденційно-

методологічні) ознаки характеристики, які диктуються сутністю і станом розвитку психіки авторів і зображених у їхніх творах персонажів, які можуть та й повинні розглядатися і як неминучі та по своєму єднальні, і як суто диференціюючі елементи на всіх трьох названих рівнях вимірів окремих творів і творчих спадків авторів, етносів, націй, народів і суспільних епох світу.

Такими факторами й аспектами, котрі притаманні і кожному окремому письменникові та ще й на будь-якому етапі його творчості, і групам представників будь-яких літературних угруповань, можуть розглядатися прояви психіки, оскільки вони на будь-якому з трьох названих рівнів містять і загальнолюдські характеристики, і вказівки на індивідуальні та групові «забарвлення» поетики, особливості творчого мислення (ментальність митця) і, звичайно, релігійної чи суто світської (історично детермінованої й суспільно визначеної) духовності, антидуховності та бездуховності. Над усім цим уже давно й не раз замислювалися «100 великих психологів» та сотні літературознавців – вони не тільки так чи інакше «торкалися» вказаних проблем, а й детально заглиблювалися в структуру змістоформи твору та й у саму сутність психіки, хоча, можна було б обійтися лише самою постановкою проблеми ролі психіки митця, персонажа та читача в окремих творах і в літературах світу взагалі, але справа полягає в тому, що майже всі наукові здобутки психологів та літературознавців у галузі психіки письменника перебувають у досить роздрібненому (не в одній концептуальній праці) й аморфному стані – далеко не в усіх працях про психологію творчості та про психоаналіз як у творах літератури, так і в науці про неї належно й одностайно викладено дефінування хоча б основних термінів і понять.

Більше того, на сьогодні у нас усе ще немає однозначних і загальноприйнятих понять про психіку людини взагалі й про психіку митця зокрема.

Так, у «Новейшем психолого-педагогическом словаре» читаємо: *«Психіка – форма активного відображення індивідуумом*

(суб'єктом) об'єктивної реальності...» (тут і далі переклади наші – А. К.) [Современный психологический словарь 2001: 643]. Правда, саме в цьому джерелі вказується й на те, що психіка людини здійснює ще й «контроль» (як саме, на жаль, не сказано) за реалізацією людиною її бажань тощо.

У тому ж дусі трактують психіку і «Сучасний психологічний словник» [Современный психологический словарь 2007: 316] та «Психологічний словник» [Психологический словарь 2003: 445].

Дещо багатогранніше визначає досліджуване явище «Психологічна енциклопедія» – у ній психіці та процесам, з нею пов'язаним, присвячено майже три десятки сторінок і подано десятки тлумачень супровідних (похідних від поняття «психіка») термінів. Але й на цей раз дефінування самого поняття «психіка» також зведено до мінімуму: виявляється, психіка – це лише *«властивість високорозвиненої матерії, сутність якої полягає в активному відображенні...»* [Психологічна енциклопедія 2006: 269].

Укладачі «Новейшого культурологического словаря» взагалі обійшлися лише презентацією «психоделії» та «породжень» «наркоманів-психоделіків» [Новейший культурологический словарь 2010: 272]. Та й у «Сучасному словнику літературознавчих термінів» можна знайти лише поняття «психологізм», котрий чомусь подається як *«естетична категорія»* [Сучасний словник літературознавчих термінів 2003: 100]. А в енциклопедичному словнику термінів «Естетика. Теорія літератури» (2003) не знайшлося місця навіть самій категорії «психіка». Обійшли цей термін і автори-укладачі «Лінгвістичної енциклопедії» та інших тлумачників.

І хоча «Літературознавча енциклопедія» (2007), як і вже названа «Психологічна енциклопедія», присвячує кілька сторінок термінології, так чи інакше пов'язаній із психікою, але й там зміст самого поняття «психіка» знову ж таки зводиться лише до *«здатності суб'єкта відображати порухи внутрішнього світу людини...»* [Літературознавча енциклопедія 2007: 289].

У цьому разі, безумовно, надзвичайно важливим видається звернення до спроб Е. Курціуса простежити початки та першоджерела пошуків пояснень утворення первісних уявлень про психіку людей і письменників зокрема (від Платона до днів самого дослідника), адже роздумами над цими питаннями він присвятив VIII і IX розділи своєї книги: «Європейська література і Середньовіччя», «Божа одержимість поетів», «Поезія як увічнення» [Курціус 2007: 533–538]. На його думку, люди тисячі років ішли від уявлень про психіку як про «дар божий» до усвідомлення психіки як природно-генетичного і суспільного спадку.

Усі пізніші спроби визначитися з психікою людини як з особистісно-суспільним першопоштовхом до будь-якої діяльності й творчості людей взагалі розроблені перш за все психологами й частково самими письменниками. А на сучасному етапі варто, на нашу думку, зупинитися на найсуттєвішому – на тому, що собою являє надзвичайно складна структура (конструкція, система, комплекс) складників психіки і що в ній є найважливішим для митця.

Гостроти й актуальності цій проблемі додають ще й інші факти та фактори. Так, наприклад, лише усвідомлення того, що в багатьох літературах світу вже почали домінувати відверті «масово-торгашські» вмотивування самого процесу творчості взагалі й такі ж відверті та корисливі піар-технології саме тих митців, котрі мліють в обіймах Вселенських Молохів на ім'я «Касовість» та «Масовість», породжує питання особливості психіки і саме таких митців та персонажів їхніх творів. До того ж, питання про те, чому ми, маючи низку якщо не понять, то хоча б уявлень про психіку взагалі, все ще не маємо науково переконливої концепції цього явища, адже все це штовхає нас у «глибини» таких особистісних і міжособистісних сумнівів і суперечностей, які ні пояснити, ні виправдати жодними сучасними соціальними чи національними суперечностями, міжнаціональними й міжнародними протистояннями не можливо – вони, зародившись іще в найдавнішому й найдикішому минулому, активно діють і насаджуються безпо-

щадністю принципів озвіріння як окремих осіб, так і держав та людства взагалі.

Та й на питання про те, чому письменники, одержуючи, як правило, найвищу і найсучаснішу їм філологічну освіту, нерідко розпочинають творчу діяльність не з найпрогресивніших і найгуманніших позицій та цілеспрямуваних, а, продираючись крізь джунгли суспільних перипетій, ідуть частіше за все до мети творчості «навмання», «за зразком», «під когось» і т. ін., рідше – «для когось» чи «для чогось», відповіді немає.

Чи не тому вони часом дуже довго йдуть до скарбів і глибин лише «своїї» поезики, до необхідності не конфліктувати «з самим собою», а просто «бути самим собою» і, звичайно, до високої духовності?

І щоб переконатися в тому, яку саме роль може тут зіграти розуміння психіки митця, звертаємося до всіх надбань психологів у розумінні ними змістоформи, ознак, функцій і сутності психіки: від генетично зумовленої та психофізіологічно сформованої «схеми тілесної конструкції людини» Е. Кречмера до розгорнутих «характеристик людей, котрі самоактуалізувалися» (за А. Маслоу), до концептуальних роздумів Р. Морено, Ч. Ломброзо та ін. про творчість взагалі й аж до надзвичайно важливих здобутків культури та культурологів у галузі психіки і творчості письменників.

Психологи і зокрема психофізіологи допомагають дослідникові процесу й наслідків творчості письменника глибинно, а тому і найбільш об'єктивно осмислити твір митця як наслідок його психічної самореалізації, і зокрема як систему свідчень про його поетапні стани еволюційного поступу, достатньо чітко регламентованого і в той же час творчого, тобто не завжди контрольованого мислення (аж до впливу «надсвідомих» методологічних тенденцій на творчість митця), тобто можливість усвідомити силу й наслідки впливу конкретного оточення й суспільства взагалі на процес і здобутки творчості письменника.

І якщо першу (базову) суто природну систему фактів і факторів психіки людини взагалі складають перш за все природно-

генетичні (точніше – генно-структурні) композиції та індивідуально-якісні «запоруки» й «обдарування» митця, а також коди й основні та другорядні рефлекси й інстинкти, врешті-решт – підсистеми відчуттів, передчуттів, переживань і навіть неконтрольованих почуттів (Г. Гельмгольц, Й. Брейер, Д. Дьюї та ін.), то ще складнішою (і за структурою змістоформи, і за ознаками та функціями) виглядає система майже або й зовсім неконтрольованих процесів інтелектуальної діяльності, як блоку особливих проявів психіки: сприймання – з усіма зв'язками цього процесу з природно-генетичною основою; осмислення – з найскладнішими та найбагатограннішими варіантами й схемами пізнання всіх виявів змісту, форми, змістоформи, ознак, функцій і сутності будь-якого об'єкта пізнання (предмета, явища, процесу, людини, людської спільноти і т. ін.); оцінювання – і спонтанно-чуттєве, і логічно-мисленнєве, і здійснене на основі чітко визначених критеріїв або кон'юктур; відображення – від емоційно-чуттєвого до логічно-наукового (Г. Айзеншток, А. Біне, К. Юнг, К. Бюлер, Ф. Гальтон, К. Лоренс та ін.).

Та чи не найбільш невизначеними і найменш вивченими все ще залишаються блоки таких виявів психіки, які фактично безпосередньо пов'язані з процесами суто практичної, копіювальної, практично-прикладної, власне моделювально-художньої, художньо-образної, науково-прикладної та власне науково-технічної й суто теоретичної творчості та діяльності – інтуїтивні передбачення й рішення, здогади, логічні домисли, надії, мрії, фантазії, містерії, фантазмагорії, хворобливі марення й маніакально-нервові зриви, виходи за межі реальності, спалахи й вибухи «творчої» істерії, шизофренії тощо (А. Маслоу, Р. Парк, Ч. Ломброзо).

До розряду особливих форм виявів психіки митця необхідно віднести й систему його ставлень до засобів, прийомів, технологій, способів, принципів і методів творчості – усе це не тільки визначає рівень філологічної грамотності та письменницької майстерності, а й свідчить про рівень його свідомості.

Саме в особливостях психіки письменника як найяскравіше проявляються його ознаки особистісної родинної, родової, етнічної і національної ментальності.

Так само виявляються в психіці письменника і його схильності та здібності до самостійного поцінування як власних надбань, так і творів його колег, особливо – сучасників, здібності як саморедактора і редактора творів колег, як рецензента-порадника, як громадського діяча й учасника різних, але перш за все – в улюблених справах і заходах.

Особливо цінною видається здатність письменника як такого мислителя, котрий уміє реалістично й об'єктивно оцінювати не лише те, що стало об'єктом його художнього осягнення, а й усього того суцього, як носія (а може й активного пропагандиста певних і «непевних») світоглядних чи будь-яких інших точок зору, позицій, принципів.

Звичайно, все щойно назване повною мірою може бути застосованим і при вивченні психіки кожного окремого персонажа, але при цьому необхідно пам'ятати, як мінімум, кілька специфічно-літературних особливостей мислення автора від імені персонажа.

По-перше, герой суто ліричного твору (ліричне «Я») лише може (але не зобов'язаний) мислити як автор, адже письменник-лірик може просто використати таку форму нарації (мовлення від імені ліричного «Я»), фактично не виявляти в ній усіх своїх власних позицій. Лише дуже щирий лірик вкладає все своє особисте.

По-друге, у творі епічного роду автор, ввівши так званого «ліричного героя», автор може лише частково наділяти його власними поглядами, оцінками, формами освоєння й осмислення світу, які визначають ступінь «схожості» рис автора та ліричного героя. Усе це може й повинен з'ясувати лише дуже уважний та професійно компетентний дослідник.

По-третє, всі останні випадки «перевтілення» автора в персонажа (особливо в драматургії – в дійову особу) потребують надзвичайно прискіпливого аналітичного вивчення психіки і автора, і персонажів.

І вже після першого (нехай і найповерховішого) знайомства пересічного читача, реципієнта-мислителя чи дослідника зі змістом твору як із «вмістилищем» всієї системи або хоча б підсистеми факторів та виявів психіки письменника у жодного представника трьох названих типів реципієнтів не виникає нагальної потреби ґрунтовно вивчати причини, умови та мотиви написання твору – скоріш усього виникає потреба ще раз насолодитися особливостями авторського та персонажного мислення й писемного мовлення, в котрих подаються ті внутрішні й зовнішні сумніви, суперечності й навіть різномасштабні дискусії, які завжди стають найпомітнішими і найпотужнішими стимуляторами розвитку й саморозвитку психіки реципієнтів – формування їхніх особистостей.

Отже, і текстуально виражені особливості індивідуальної психіки автора-наратора, і його вміння проникати в психіку кожного з окремих персонажів, уособлень, персоніфікацій і його здатності передавати специфіку мислення мікро- та макросоціумів, етносів та націй, а також концентрувати увагу читача на найважливіших досягненнях і цінностях культур та субкультур різних народів дають неабиякі можливості визначитися не лише з індивідуальними манерами й груповими стильовими тенденціями, не лише з найголовнішими ознаками особистісної, групової, соціальної, етнічної та національної ментальності, не лише сміливо і природно здійснювати художньо-психоаналітичні зрізи й дослідження, а й осягти всі багатства психопоетики творів і творчих спадків.

Більше того, саме змістоформи, ознаки, функції та сутнісні цілеспрямовані бажань, відчуттів, переживань, мислення, творчості й образного мовлення, практичного діяння авторів, спрямованих на добротворення чи на злотворення на основі будь-яких релігійних, дуалістичних чи матеріалістичних засад дозволяють визначити загальний духовний потенціал і твору письменника, і кожного окремого персонажа або процесу, спільнот людей, змальованих у творі й у всій творчості майстра художньої літератури.

Оскільки психіка й психологія художньої літератури може усвідомлено відтворювати практично «олюднені» системи й під-

системи, складники й композиційні особливості психіки людини взагалі, у науці про літературу пора розпочати максимально ґрунтовне вивчення і психіки митця та персонажів, і психіки читачів різних епох і народів.

Саме такий підхід може дозволити не лише порушувати во-віки віків найважливіші й найактуальніші проблеми літератури на кожному новому етапі її розвитку, а й вирішувати їх найбільш переконливо та раціонально. Ось тому в цьому плані майбутнім дослідникам можуть стати найбільш зрозумілими і невротично «збурені» способи та цілі творчості – чи це дійсно «різновиди» справді художньо-цінних досягнень, чи найвідвертіші форми маніпуляції читацькою довірою: гра на потенціях їхніх уявлень, на відчуттях, почуттях і навіть на «нібито думках» й «точках зору», що так полюбляють (майже всліпу) і «модерні» митці, і їхні ще більш «модернізовані» пропагандисти.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Курціус 2007 – Курціус Е. Європейська література і латинське Середньовіччя / Е. Курціус ; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.
- Літературознавча енциклопедія 2007 – Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 1. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
- Літературознавча енциклопедія 2007 – Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 2. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
- Новейший культурологический словарь 2010 – Новейший культурологический словарь: термины, биографические справки, иллюстрации / авт.-сост.: В. Лихвар, Е. Подольская. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. – 411 с.
- Новейший психолого-педагогический словарь 2001 – Новейший психолого-педагогический словарь / состав. Е. Рапацевич ; под общей ред. А. Астахова. – Минск : Современная школа, 2001. – 928 с.
- Психологический словарь 2003 – Психологический словарь / авт.-состав. В. Копорулина, М. Смирнова, Н. Гордеева, Л. Балабанова ; под общ. ред. Ю. Неймира. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 640 с.
- Психологічна енциклопедія 2006 – Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
- Современный психологический словарь 2007 – Современный психологический словарь / состав. и общ. ред. Б. Т. Мещерякова, В. П. Зинченко. – М. : АСТ ; СПб : ПРАЙМЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.
- Сто великих психологов 2004 – Сто великих психологов. – М. : Вече, 2004. – 432 с.
- Сучасний словник літературознавчих термінів 2003 – Сучасний словник літературознавчих термінів / автор-уклад. М. Ф. Гетьманець. – Харків : Ранок, 2003. – 160 с.
- Усі зарубіжні письменники 2006 – Усі зарубіжні письменники / упоряд. О. Міхільов та ін. – Харків : Торгін-Плюс, 2006. – 286 с.